

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ»**

Виконала:
студентка КорОс1-М20z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Біла Олеся Леонтіївна

Керівник:
Опалюк О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Левицький В.Е.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри логопедії
та спеціальних методик

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	7
1.1. Сутність, вікові етапи та чинники статеворольової ідентичності.....	7
1.2. Порушення при формуванні статеворольової ідентичності у дівчат- підлітків з типовим розвитком та порушеннями інтелекту.....	26
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	39
2.1. Методика констатувального етапу дослідження.....	39
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	43
Висновки до другого розділу.....	49
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	51
3.1. Вплив інтелектуальних порушень на показники статеворольової ідентичності у дівчат-підлітків.....	51
3.2. Корекційно-розвивальна робота щодо формування статеворольової ідентичності у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.....	55
Висновки до третього розділу.....	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Успішне розв'язання завдань, пов'язаних з розвитком суспільства, потребує значної уваги до питань формування особистості. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях дедалі частіше розглядають процес формування особистості як представника певної статі та носія певних вихідних якостей, що визначають статево типізовані установки індивіда. Процес, у якому людина засвоює гендерні ролі, позначено терміном «статоворольова соціалізація». Одним з найважливіших напрямів соціалізації підлітків з порушеннями інтелекту є формування статоворольової ідентичності. На порушення їхньої соціальної адаптації можуть впливати відхилення у формуванні статевої ідентичності й освоєння статевої ролі (В. Гарбузов, Е. Ейдемільер, В. Каган, Л. Шипіцина та ін.). У зв'язку з цим значний інтерес становить вивчення механізмів статоворольового розвитку у підлітків з порушеннями інтелекту.

Проблему статевого розвитку й статоворольової ідентичності ґрунтовно представлено в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. У загально-психологічному аспекті це дослідження В. Абраменко, В. Агєєвої, Ю. Альшиної, О. Волович, Н. Флотської; у віковому аспекті цю проблему розглядали О. Кононко, І. Кльоцина, І. Кон; психосексуальний розвиток та статево виховання особистості висвітлювали В. Васютинський, Т. Говорун, С. Кириленко, О. Кікінежді, О. Насонова, Ю. Приходько; методичні аспекти формування статевої свідомості відображено в роботах І. Горпинченко, І. Трухіна, О. Шарган. Особливе місце в наукових розвідках відведено вивченню особливостей становлення статевої ідентичності в дітей, які залишилися без батьків (І. Дубровіна, В. Каган, В. Мухіна, А. Прихожан, Н. Толстих).

У спеціальній психології загальні проблеми вивчення особистості дітей з розумовою відсталістю відображають дослідження Л. Виготського, Т. Власової, Г. Дульнєва, В. Лубовського, Г. Мозгової, Ж. Назамбаєвої,

В. Синьова, В. Петрової та ін.; питання самосвідомості цієї категорії дітей розглянуто в роботах І. Беха, В. Синьова, О. Хохліної; засвоєння морально-етичних норм поведінки висвітлювали І. Григор'єва, А. Капустін, О. Северов, В. Синьов, Н. Тарасенко; особливості самооцінки – Н. Коломінський, Ж. Назамбаєва, С. Рубінштейн; вольову регуляцію поведінки – І. Бгажнокова, Д. Ісаєв, Ж. Назамбаєва, В. Петрова; особливості сприймання себе й конструювання власного образу в підлітків з порушеннями інтелекту – Ч. Кожалієва, Т. Кузьміна; особливості статевої ролі виховання при різних ступенях зниження інтелекту – В. Левицький, Л. Шипіцина, М. Пішчик, Н. Белопольська.

Але проблему статі й статевої ролі розвитку особистості в спеціальній психології розкрито не повною мірою; щодо дівчат дослідження переважно стосуються фізіології та гігієни їх статевого виховання. Аспект формування психологічної статі у дівчат з порушеннями інтелекту, які живуть у сім'ї, не розглядався, не існує розробленої програми з формування статевої ідентичності та фемінної поведінки у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту. Актуальність і недостатня розробленість вище зазначених питань зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи магістра **«Особливості статевої ідентичності дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту»**.

Мета дослідження полягає у створенні системи психолого-педагогічних умов розвитку та формування статевої ідентичності дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту як чинника їхньої соціалізації.

Об'єкт дослідження: є гендерна соціалізація дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.

Предмет дослідження: особливості формування статевої ідентичності та її формування у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.

Гіпотеза дослідження: система психолого-педагогічних умов розвитку та формування статевої ідентичності дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту сприятиме підвищенню рівня їхньої соціалізації

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз формування статево-рольової ідентичності.
2. Виявити стан та рівень сформованості статево-рольової ідентичності у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.
3. Розробити етапи корекційно-розвивальної роботи щодо формування статево-рольової ідентичності у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.

Методи дослідження: системний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури в розрізі проблеми, яка досліджувалася; теоретичне вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду; констатувальний та формувальний етапи дослідження; кількісний та якісний аналіз експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Кам'янець-Подільський багатoproфільний навчально-реабілітаційний центр Хмельницької обласної ради.

Теоретична значущість полягає в здійсненні теоретико-методологічного аналізу формування статево-рольової ідентичності.

Практичне значення полягає у виявленні стану та рівня сформованості статево-рольової ідентичності у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту; розробці етапів корекційно-розвивальної роботи щодо формування статево-рольової ідентичності у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Особливості статево-рольової ідентичності дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичне вивчення особливостей статевої ідентичності дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту дало нам змогу сформулювати такі висновки.

Сформованість статевої ідентичності особистості як структурної одиниці її самосвідомості є результатом активного структурування й узагальнення власного досвіду та пов'язана з соціальною ситуацією розвитку, радіусом значущих відносин, які мають задовольняти актуальні потреби дитини та враховувати особливості її інтелектуального розвитку.

На розвиток ідентичності впливає коло значущих стосунків, що змінюється в онтогенезі (родина, учителі, друзі, сексуальні партнери). Процес розвитку статевої ідентичності має два сензитивних періоди – раннє дитинство (3 роки) і підлітковий вік (11 – 16 років). Для гармонійного формування статевої ідентичності повинна бути єдність чотирьох рівнів: генетичного, гормонального, фізіологічного та психологічного.

Порушення в розвитку ідентичності можуть бути зумовлені: інтелектуальною неповноцінністю, відсутністю в родині чоловіка або жінки, недостатньою увагою батьків, низьким рівнем емоційної близькості родини, негативними взірцями для ідентифікації.

Порушення статевої ідентичності призводить до соціально корисної поведінки, агресивної та соціально-пасивної, до заниженої самооцінки, сексуальних девіацій, відмови від реалізації жіночого сценарію, що є результатом фрустрації, потреби в любові й піклуванні, а також розвитку за антифемінним сценарієм.

Статева ідентичність складається з трьох компонентів: когнітивного (знання й диференціація фізіологічних, психологічних та зовнішніх характеристик чоловіків і жінок), емоційно-ціннісного (наявність

типових для статі мотивів і потреб, прийняття й наслідування ціннісних орієнтацій) та поведінкового (реалізація стаетовитипізованої ролі в житті).

На сучасному етапі гендерні ролі трансформуються й не мають чітких меж, поведінка підлітка набуває стихійного характеру, він намагається бути дорослим, заперечуючи життєві устави, а для дівчини-підлітка, особливо з порушеннями інтелекту, така поведінка особливо небезпечна. На порушення соціальної адаптації підлітків з порушеннями інтелекту можуть впливати відхилення у формуванні стаетової ідентичності й освоєння стаетових ролей. Соціалізація можлива за умов прийняття й використання норм соціальних відносин. Поведінка, що відповідає прийнятим у суспільстві нормам фемінності та маскулітності, допомагає людині швидше адаптуватися й гармонійніше себе відчувати.

Психологічна стаеть дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту відповідає морфологічній. Розвиток стаетворольової ідентичності в дівчини-підлітка з порушеннями інтелекту ускладнюється порушенням психічних процесів (невміння спостерігати й робити аналіз, низький рівень підсвідомого копіювання, невітіння використовувати набутий досвід), особливостями взаємин з оточуючими і впливом психосексуального розвитку.

Методики, що запропоновані дівчатам-підліткам з порушеннями інтелекту та типовим розвитком на констатувальному етапі дослідження, спрямовані на визначення: обсягу знань щодо психологічних, фізіологічних, функціональних і поведінкових відмінностей між чоловіками та жінками, їх повноту й достовірність, знання про сексуальну культуру поведінки (когнітивний компонент); наявність образу ідентифікації, ієрархію цінностей у житті жінки та чоловіка, особливості ставлення до представників своєї та протилежної статі, взаємини в сім'ї, планування майбутнього (емоційно-ціннісний компонент структури стаетворольової ідентичності); реалізація соціально схвалюваної фемінної поведінки в різноманітних ситуаціях (поведінковий компонент).

Високий рівень сформованості статево рольової ідентичності спостерігається у 90% дівчат-підлітків з типовим розвитком, зокрема у відповідях розкривається поняття статі, називаються характерні особливості маскулінності й фемінності, спостерігається диференціація за віковим показником (дівчинка – дівчина – жінка, хлопчик – юнак – чоловік), володіння знаннями про міжособистісні взаємини між статями, знання про культуру спілкування між чоловіком і жінкою, розподіл сімейних ролей; у відповідях відзначається позитивне й зацікавлене ставлення до своєї та протилежної статі, до обов'язків і гендерних норм поведінки, прийнятих у суспільстві, адекватне ставлення до свого майбутнього; спостерігається стале використання в повсякденному житті норм і правил гендерної поведінки, дбайливе ставлення до свого тіла й зовнішності, що не є характерним для дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту.

Середній рівень відзначається у 10% дівчат-підлітків з типовим розвитком та 30% у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту, зокрема ними розкриваються поняття статі неточно або неповно. Поняття маскулінності й фемінності розкриваються за допомогою загальних недиференційованих понять чи неістотних. Не проводять диференціацію за віковим критерієм (немає відмінностей в описі якостей дівчини й жінки, хлопця й чоловіка). Спостерігається косність та інертність суджень, недостатній рівень культури спілкування з представниками протилежної статі, неповні знання про гендерні ролі дорослих, про сімейне життя, про взаємини з протилежною статтю; в їх відповідях відзначається позитивне, нестійке й незацікавлене ставлення до своєї та протилежної статі, їхніх взаємин, відсутність стійких інтересів і цінностей щодо свого майбутнього; спостерігається відсутність стійкої реалізації адекватної гендерної поведінки в повсякденних ситуаціях, ситуативне підпорядкування своєї поведінки прийнятим нормам, труднощі в спілкуванні з представниками протилежної статі.

Низький рівень відзначається у 70% у дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту, зокрема вони не дають відповіді або дають неправильні відповіді

на запитання щодо статі; проявляють ситуативне, стихійне, байдуже, іноді негативне ставлення до своєї статі, до обов'язків і норм поведінки; у них неформована адекватність поведінки, спостерігається стихійність у спілкуванні й міжособистісних стосунках, відсутня акуратність і дбайливе ставлення до себе та свого тіла, що у дівчат-підлітків з типовим розвитком не виявлено.

Формування статевої ролі в дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту проходить під впливом психічного недорозвитку й корелюється з рівнем інтелектуального розвитку: чим більше вражена ЦНС, тим слабше процес ідентифікації. Також процес статевої ролі в дівчат-підлітків залежить від індивідуальних рис, що формуються під впливом вищої нервової діяльності та соціального оточення (інтернат, сім'я, наявність чоловіка в сім'ї, друзі, однолітки). Формування статевої ролі в дівчат-підлітків позитивно впливає на поведінку й соціалізацію, допомагає дівчатам-підліткам з порушеннями інтелекту більш гармонійно й упевнено себе почувати, свідомо ставитися до свого статевого життя, розуміти себе й зміни у своєму тілі, створювати сім'ю та взаємодіяти з протилежною статтю.

Формування статевої ролі в дівчат-підлітків з порушеннями інтелекту як засобу їхньої соціалізації та корекції порушеної поведінки можливе тільки при спеціально організованій роботі, яка повинна забезпечувати розвиток когнітивного (збагачення соціальних уявлень), емоційно-ціннісного (прийняття своєї та протилежної статі, гендерних норм і цінностей) та поведінкового компонентів (реалізація стевотипізованої поведінки, знання норм поведінки протилежної статі, моральні аспекти поведінки в соціумі, які очікуються від дівчини та хлопця), а також оволодіння навичками взаємодії, комунікації з представниками протилежної статі. Програма розвитку статі повинна бути максимально наближена до сучасних життєвих ситуацій, містити концентрично розміщені вправи, що дозволяють у цікавій формі (моделювання проблемних ситуацій, сюжетно-

рольова гра та ін.) оволодіти прийнятими стереотипами й нормами соціальної поведінки.

Корекційно-розвивальна робота повинна бути спрямована на розвиток стереотипів фемінної поведінки в суспільстві, що зробить життя дівчини-підлітка з порушеннями інтелекту більш гармонійним. Виділення вказаних закономірностей дозволяє нам охарактеризувати конфігурацію елементів, яка забезпечувала б людині емоційне благополуччя, високий рівень самоприйняття й оцінки з боку суспільства, тобто позитивну статеву ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аликина Н. В. Особенности агрессивного поведения несовершеннолетних и основы его профилактики : метод. рек.. Киев : Вища шк., 2001. 120 с.
2. Барінова Н. В. Вплив батьківського відношення на структуру маскулінності-фемінності у дівчат-підлітків. *Наук. зап. Харк. ун-ту повітряних сил. Соціальна філософія, психологія*. Х., 2005. Вип. 3 (24). С. 212-217.
3. Барінова Н. В. Вплив емоційної структури сім'ї на формування соціогенного рівня симптомокомплексу маскулінності/фемінності в дівчат-підлітків з повних родин. *Вісн. Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г. Сковороди. Психологія*. Х., 2005. № 15. Ч. 1. С. 11-17.
4. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9 - 21.
5. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. К. : ІЗМН, 1998. 204с.
6. Бондар В. І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посіб.. К. : Наш час, 2005. 176 с.
7. Вержиховська О. М. Формування моральних якостей у розумово відсталих молодших школярів у позакласно-виховній роботі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. К., 2001. 273 с.
8. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини : наук.-метод. зб. / за ред. Т. В. Говорун. К. : Ін-т змісту і методів навчання, 2006. 168 с.
9. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. / под ред. В. В. Давыдова. М. : Педагогика, 1982. 504 с.
10. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства : навч. посіб. / укл. Т. В. Говорун, В. П. Кравець, О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь. Т. : Навч. кн. – Богдан, 2004. 144 с.

11. Говорун Т. В. Батькам про статеве виховання дітей. К. : Рад. шк., 1990. 157 с.
12. Говорун Т. В. Твоє сексуальне та репродуктивне здоров'я: випускникам шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування / за ред. Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь. Т. : Навч. кн. – Богдан, 2002. 159 с.
13. Городнова Н. М. Проблеми статевої соціалізації підлітків. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. Вип. 1. С. 26 - 33.
14. Городнова Н. М. Психокорекція статевої ідентифікації підлітків. *Наука і освіта*. 2004. № 3. С. 36-39.
15. Городнова Н. М. Статева соціалізація підлітків в сучасній школі. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2002. № 3. С. 56-63.
16. Гурлева Т. Дівчина-підліток: проблеми віку і профілактика важковихованості. К. : ІЗМН, 1997. 135 с.
17. Дівчинка-підліток у дорослому світі / упоряд. О. Главник. К. : Ред. загальнопед. газ., 2003. 128 с.
18. Идентичность : хрестоматия для вузов / сост. Л. Б. Шнейдер. М. : Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та, 2008. 272 с.
19. Исаев Д. Н. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. М. : Медицина, 1980. 184 с.
20. Каган В. Е. Семейные и полоролевые установки у подростков. *Вопр. психологии*. 1987. № 2. С. 54 - 61.
21. Кікінежді О. М. Формування гендерної культури молоді : наук.-метод. матеріали до тренінгової програми : навч. посіб. / за ред. О. М. Кікінежді, О. Б. Кізь. Т. : Навч. кн. – Богдан, 2006. 160 с.
22. Кікінежді О. М. Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва : навч. посіб. для студ. Вузів. Т. : Богдан, 2004. 176 с.

23. Кікінежді О. М. Формування гендерної культури молоді : наук.-метод. матеріали до тренінгової програми : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. 2-е вид., випр. Т. : ТНПУ, 2009. 160 с.
24. Ковальчук І. А. Статеве виховання дітей і учнівської молоді : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луганськ : Альма-матер, 2008. 140 с.
25. Кожалієва Ч. Б. Особливості змісту образу Я у молодших розумово відсталих учнів шкільного віку. *Дефектологія*. 1995. № 1. С. 42-52.
26. Коломинский Н. Л. Развитие личности учащихся вспомогательных школ. Киев : Рад. шк., 1987. 87 с.
27. Конопляста С. Ю. Воспитание готовности к хозяйственно-бытовому труду учащихся вспомогательной школы : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика (сурдопедагогика и тифлопедагогика, олигофренопедагогика и логопедия)» М., 1991. 17 с.
28. Корчова Г. Л. Профілактика статевиx девіацій у молодіжному середовищі : навч. посіб..К. : Хай – Тек Прес, 2007. 140 с.
29. Костюк Г. С. Свідомість і діяльність людини. Психологія : підруч. для пед. вузів. К. : Освіта, 1988. 365 с.
30. Кочарян А. С. Особенности полоролевой сферы трудных подростков. *Вісн. Харк. ун-ту*. Х., 2002. № 55 Ч. 2. Сер. : Психологія. С. 122-125.
31. Кравець В. П., Кікінежді О.М. Педагогіка та психологія: гендерний аспект : навч. посіб. Т. : Навч. кн. – Богдан, 2004. 124 с.
32. Левицький В. Е. Особливості статево-рольового виховання учнів молодших класів допоміжної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. К., 2005. 201 с.
33. Левицький В. Е. Статеворольове виховання як засіб соціальної адаптації учнів молодших класів допоміжної школи. *Педагогіка та методика: спеціальні* : зб. наук. ст. К., 2002. Вип. 2. С. 52 - 56.

34. Логвінова Д. В. Вплив гендерних установок на статеворольове самовизначення старших підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2007. 200 с.
35. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. пед. закл. Освіти. К. : Вища шк., 1998. 479 с.
36. Маслов В. М. Нарушения психосексуального развития / за ред. В. М. Маслов, И. Л. Ботнева, Г. С. Васильченко. М.: Просвещение, 1990. С. 388-437.
37. Матвеева М. П. Особенности «Я-образа» подростков с нарушениями интеллекта: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. К., 1994. 163 с.
38. Мозгова Г. П. Психосоматичні захворювання у дітей та підлітків. Діагностика та реабілітація. К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 261 с.
39. Найдовська І. В. Особливості життєвого стилю жінок у залежності від типу їх гендерної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». К., 2003. 20 с.
40. Намазбаева Ж. И. Изучение самооценки умственно отсталых школьников пятых – восьмых классов . *Дефектология*. 1981. № 1. С. 24 - 30.
41. Психолого-педагогічні основи корекційної роботи в спеціальній школі : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : К-ПДУ, інформ.-вид. від., 2004. 220 с.
42. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М. : Педагогика, 1983. 424 с.
43. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2111 «Дефектология» 3-е изд., перераб. и доп. М. : Просвещение, 1986. 192 с.

44. Синёв В. Н., Северов А.П. Пути педагогической профилактики асоциального поведения умственно отсталых школьников. *VI Всесоюз. пед. чтения : тез. докл.* М., 1982. С. 114.
45. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини : підручник / укл. В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна. К. : Знання, 2008. 359 с.
46. Спеціальна педагогіка : понятійно-термінол. слов. / за ред. В. І. Бондаря. Луганськ : Альма-матер, 2003. 436 с.
47. Спеціальна психологія. Тексти : навч. посіб. / за ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 1999. Ч. 1. 158 с.
48. Спеціальна психологія. Тексти : навч. посіб. / за ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. від., 2001. Ч. 2. 140 с.
49. Терещенко Н. Н. Статеворольова структура жіночої тілесної ідентичності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01. «Загальна психологія, історія психології» Х., 2003. 19 с.
50. Толстых Н. Н. Возрастные и половые различия в представлениях подростков о своей будущей семейной жизни. *Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни.* М. : Просвещение, 1980. С. 68 – 79.
51. Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной. М. : Педагогика, 1987. 184 с.
52. Формування сексуальної культури молоді / укл. П. М. Балакарієва, Ю. М. Галустян, О. Я. Корегін. К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. 132 с.
53. Хамська Н. Б. Виховання моральних основ культури поведінки підлітків у позаурочній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1997. 222 с.

54. Хасан Б. И. Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола. *Вопр. психологии*. 2007. № 3. С. 32 - 39.
55. Хохліна О. Формування усвідомленості діяльності в процесі трудового навчання учнів допоміжної школи : навч.-метод. посіб. Луганськ : Альма матер, 2002. 160 с.
56. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / ред. совет : О. А. Воронина (отв. ред.) ; Моск. центр гендер. исслед., Моск. высш. шк. соц. и экон. наук. М. : МЦГИ, 2000. 395 с.
57. Хрипкова А. Г. Девочка – подросток – девушка : пособие для учителей. М. : Просвещение, 1981. 128 с.
58. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. К. : Рад. шк., 1998. 144 с.
59. Шкіряк-Нижник З. А. Дівчинка – дівчина – жінка – мати : розмови з молодими. К. : Освіта, 1989. 144 с.
60. Шкопоров Н. Б. Феноменология, динамика и психологические механизмы субъективной значимости другого человека для старших подростков в условиях школы-интерната : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. М., 1980. 234 с.
61. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. М. : Прогресс, 1996. 344 с.
62. Mussen P. H. Early sex-role development. *Handbook of Socialization Theory and Research* / Goslin D. A., ed. Chicago, 1999. P. 700 – 736.